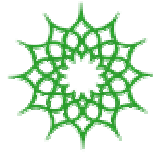

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات

فرهنگی
زبان‌شناسی

پژوهشکده

گروه زبان‌شناسی همگانی

رساله دکتری رشته
زبان‌شناسی گرایش همگانی

ترکیب پذیری معنایی در اسامی مرکب فارسی

امروز

استاد راهنما:
دکتر علی‌محمد حق‌شناس

استادان مشاور:

دکتر ایران‌کلباسی

دکتر آذیتا افراشی

پژوهشگر:

مهدی سبزواری

1388 آبان ماه

تقدیم به پدرم

مادرم

استادانم

و همه معلمان زندگیم

که سوختند تا برافروزند...

تقدیر و تشکر

رساله حاضر، حاصل تلاشهای مستمر نگارنده در جهت کشف و بررسی هر چه بهتر مبانی نظری و انطباق آنها با داده های زبان فارسی است. آنچه همواره مورد نظر اینجانب بوده است ارائه کاری تحقیقی درخور رساله دکتری و رسیدن به نتایج و نوآوریها و تبیین مسائل است.

کلاسهای معنی‌شناسی و نشانه‌شناسی دکتر ح‌ق‌شناس استاد گرامیم در دوره دکتری و دکتر صفوی استاد ارجمندم در دانشگاه علامه طباطبایی در مقطع کارشناسی ارشد و مباحثی که در این کلاسها مطرح می شد و نوع نگاهی که این اساتید بزرگوار به مسائل معنی‌شناسی داشتند انگیزه و علاقه لازم را برای پرداختن به مسائل این حوزه در من بوجود آورد و از این جهت همواره مرهون زحمات استادانم هستم.

شیوه تحلیل و تبیین و استدلال را از استاد گرامیم دکتر دبیرمقدم آموختم و همواره کوشیدم تا نگاه ایشان را به مسائل مختلف حوزه زبان‌شناسی بیاموزم و نکات راهگشای ایشان را در کارهای تحقیقی به کار بندم تا از این رهگذر حق استادی ایشان را به جای آورم. همواره سپاسگزار زحمات بی دریغ ایشان هستم.

از دکتر ح‌ق‌شناس به خاطر قبول راهنمایی این رساله کمال تشکر را دارم نکات راهگشا و تذکرات به جا و راهنمایی دقیق و دلسوزانه ایشان در پیشبرد رساله و هدایت درست آن به مسیر فعلی نقشی انکارناپذیر

داشت و حضور ایشان همواره مایه دلگرمی من بوده و هست.

از دکتر کلباسی بسیار سپاسگزارم که در مقام مشاور رساله با نهایت صبر و حوصله همواره نکاتی را در جهت بهبود رساله به من گوشزد می کردند و حضور ایشان بسیار تاثیرگذار بود.

از دکتر افراشی کمال تشکر را دارم که در مقام مشاور با نگاهی عالمانه و دقت و علاقه ای بسیار بالا همواره کار را دنبال کرده اند و نظرات ایشان در جهت اصلاح رساله بسیار راهگشا بود.

از دکتر عاصی کمال تشکر را دارم که در مقام مدیریت گروه زبان‌شناسی پژوهشگاه همواره از راهنماییها و کمکهای ایشان در جهت پیشبرد اصولی کار بهره برده ام.

همواره خود را مدیون دکتر مدرسی استاد گرامی پژوهشگاه می دانم که راهنماییهای دلسوزانه ایشان در مقاطع مختلف مایه دلگرمی بوده است.

از دانشجویان گرامی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی آقایان دستجردی، فهیم نیا، تمدن، فلسفی و مجلسی و خانمها رستم‌بیگ و پیری کمال تشکر را دارم.

همه معلمان و اساتید زندگیم چراغی بوده اند فراروی راه پرفراز و نشیبی که تاکنون پیموده‌ام و این رساله را به معلم بزرگ زندگیم پدرم که همواره در زندگی راهنما و حامی من بوده است و مادرم که همواره روح امید و تلاش را در من دمیده است تقدیم می کنم امیدوارم دعایشان بدرقه راهم شود.

در پایان با وجود تمام راهنماییها و نکات ارزنده اساتیدم، رساله دچار کمی و کاستی هایی است که همه آنها متوجه اینجانب است و تمام تلاش و توان خود را به کار بستم تا این نقائص به حداقل برسند. امیدوارم این رساله مبنا و انگیزه ای برای انجام تحقیقات بعدی در این حوزه باشد.

چکیده

اسامی مرکب بخش مهمی از دایره واژگان سخنگویان هر زبان هستند. ساخت اسامی مرکب حاصل تعامل حوزه های نحو و صرف است و این سازه های مرکب همواره در حوزه های مختلف زبان شناسی مورد مطالعه قرار گرفته اند. در زبان فارسی نیز دستورنویسان و زبان شناسان در مطالعات خود به ساخت اسامی مرکب پرداخته اند اما در این میان، حوزه معنی شناسی اسامی مرکب زبان فارسی کمتر مورد توجه قرار گرفته است و محدود کارهای تحقیقی در این حوزه به چشم می خورد. انتخاب موضوع این رساله نشانگر ضرورت انجام تحقیق در این زمینه است.

در این رساله "اصل ترکیب پذیری معنایی" که در حوزه نحو مطرح است به مطالعات اسامی مرکب تعمیم داده شد

تا از این رهگذر به تفاوت ماهوی معنایی انواع اسامی مرکب بپردازیم.

رویکرد نظری این تحقیق، رویکردی معنایی-شناختی به اسامی مرکب و متعاقب آن فرایند ترکیب است. نظریه کارین که چارچوب نظری رساله حاضر است حاصل مطالعات روان‌شناسان زبان در زمینه ترکیب است. آنها در مطالعات خود به دنبال چگونگی فرایند تولید و درک اسامی مرکب در ذهن سخنگویان هستند و در قالب این نظریه که مخفف عبارت "رقابت میان رابطه‌ها در اسامی مرکب" است دستاوردهایی داشتند که مهمترین آن توجه به وجود رابطه بین اجزاء اسامی مرکب و اهمیت و نقش این رابطه در تولید و درک و دسترسی به ترکیبها در ذهن سخنگویان زبان است.

در رساله حاضر با استفاده از این دستاورد نظری مهم و با استفاده از انواع رابطه‌های معنایی شناخته شده بین اجزاء اسامی مرکب، انواع رابطه‌های معنایی در اسامی مرکب فارسی شناسایی شدند و این مسئله به شناخت تفاوت‌های کیفی میان انواع اسامی مرکب فارسی منجر شد.

از مسائل مهمی که همواره مورد توجه زبان‌شناسان بوده است شفافیت و تیرگی معنایی اسامی مرکب است. با استفاده از دستاورد نظریه کارین مبنی بر وجود و اهمیت رابطه معنایی در ترکیبها، در این رساله علاوه بر صحه گذاشتن بر توصیف‌های پیشین از این مسئله، تبیینی برای شفافیت و تیرگی معنایی ارائه شد که از ابتکارات این رساله است و در هیچ تحقیق دیگری مطرح نشده است.

در واقع تمام سوالهای تحقیق درباره " اصل ترکیبپذیری معنایی در اسامی مرکب"، " نظریه کارین و دستاورد آن در بررسی معنایی - شناختی اسامی مرکب" و "تبیین شفافیت و تیرگی معنایی" مورد مطالعه و بررسی قرار گرفتند و فرضیه‌های رساله مبنی بر صدق اصل فوق و دستاورد نظریه کارین مورد تایید واقع شدند و علت و تبیین شفافیت و تیرگی معنایی از منظر این نظریه ارائه شد.

در این رساله، داده‌های موجود در فرهنگ سخن و رساله دکتری خباز با نمونه‌گیری تصادفی مورد تحلیل و بررسی قرار گرفتند و رابطه‌های معنایی بین اجزاء آنها شناسایی شد. پس از شناسایی رابطه‌های معنایی، داده‌ها در چارچوب ملاحظات نظری رساله مورد بررسی واقع شدند و علاوه بر تایید فرضیه‌های رساله، از این رهگذر نتایج تبیینی قابل توجهی به دست آمد که در جای خود بسیار حائز اهمیت است از جمله این موارد تبیین علت شفافیت و تیرگی معنایی اسامی مرکب و ارائه طیفهایی در فصل آخر رساله است که نشانگر همپوشی چند لایه از مطالعات زبانی در مورد یک پدیده واحد یعنی همان ترکیب است و این گامی به جلو برای رسیدن به تعمیمهای بیشتر در زبان است.

این رساله در پنج فصل تدوین شده است که به ترتیب عبارتند از کلیات، مطالعات زبان شناسان ایرانی و غیرایرانی در مورد ترکیب، اصول و مبانی نظری، تحلیل داده‌ها و نتیجه‌گیری.

کلیدواژه‌ها و مفاهیم بنیادی این رساله عبارتند-
از کلمه مرکب، اصل ترکیبپذیری معنایی، شفافیت

معنایی، تیرگی معنایی، اسامی مرکب درون مرکز، اسامی مرکب برون مرکز، ترکیب مفهومی و نظریه کارین. رساله حاضر گام کوچکی است برای مطالعات بعدی که رویکرد آنها شناختی است. بخشی از مطالبی که در رابطه با نظریه کارین در این رساله گردآوری شده است جهت آشنایی بیشتر زبان شناسان و علاقمندان با این نوع تحقیقات و نوع نگاه زبان شناسان شناختی به مقولات زبانی است و این مطالب به طور مستقیم در روند تحقیقات فعلی مورد استفاده واقع نشده اند. نتایج حاصل از این کار تحقیقی می تواند مورد توجه و استفاده فرهنگ نویسان زبان فارسی قرار گیرد و علاوه بر این، زبان شناسان و محققان زبان فارسی را با منظر جدیدی از مطالعات زبانی یعنی مطالعات شناختی آشنا سازد.

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

تقدير و تشكر

.....

.....

الف.....

..... چكیده

.....

.....

..... ت

اول:

فصل

..... کلیات

.....

1.....

1-1- مقدمه

.....

.....

2.....

2-1- پرسشهای رساله

.....

.....

3.....

3-1- فرضیه ها

.....

.....

4.....

4-1- ضرورت انجام تحقیق و اهداف

.....

.....

4...

5-1- روش انجام تحقیق و قلمرو تحقیق

.....

5.....

6-1- روش و ابزار گردآوری داده ها

.....

.....

6...

7-1- جنبه نوآوری تحقیق و کاربردهای رساله

.....

6.....

8-1- مفاهیم بنیادی

.....

.....

7.....

فصل دوم: مطالعات زبان شناسان و دستورنویسان ایرانی

و غیرایرانی در مورد ترکیب. 9.

مقدمه -1-2

.....

.....

10.....

2-2- مطالعات زبان شناسان ایرانی در مورد ترکیب

دیگران و قریب -1-2-2

.....
.....

10

شکی -2-2-2

.....
.....

11

خیامپور -3-2-2

.....
.....

14

زمردیان -4-2-2

.....
.....

15

فرشیدورد -5-2-2

.....
.....

16

تهرانپسا -6-2-2

.....
.....

20

حقیقی مستاجر -7-2-2

.....

.....	23.....	
کلباسی		-8-2-2
.....		
.....		
24.....		
مقربى		-9-2-2
.....		
.....		
25.....		
سامعى		-10-2-2
.....		
.....		
26.....		
طباطبایى		-11-2-2
.....		
.....		
28.....		
جعفرى	و	واحدى
		-12-2-2
.....		
.....		
	38.....	
خياز		-13-2-2
.....		
.....		
40.....		

3-2- آراء زبان‌شناسان غربی درباره ترکیب.....44

1-3-2 باوثر

.....
.....

44.....

2-3-2 لیبر

.....
.....

45.....

3-3-2 متیوس

.....
.....

47.....

4-3-2 اسپنسر

.....
.....

48.....

5-3-2 کاتامبا

.....
.....

51.....

6-3-2 فاب

.....
.....

57.....

-7-3-2

هاسپل

مث

.....
.....

62.....

فصل

سوم :

اصول

و

مبانی

نظری.....

.....
.....

66.....

1-3- مقدمه

.....
.....

67.....

-2-3

اصل

ترکیب

پذیری

معنایی

.....
.....

72.....

-3-3

ترکیب

مفهومی

.....
.....

81.....

-1-3-3

انواع

ترکیب

مفهومی

.....
.....

84.....

2-3-3- مفهوم کانونی

.....
.....

90.....

4-3- نظریه رقابت میان رابطه ها در اسامی مرکب
(کارین)

.....
92.....

1-4-3- فرضیه الویت رابطه ای

.....
.....

100.....

2-4-3- آشنا بودن ترکیب

.....
.....

104.....

5-3- شفافیت و تیرگی معنایی

.....
.....

111.....

6-3- اطلاعات رابطه ای و تعبیر اسامی
مرکب.....

114.....

7-3- بندی جمع

.....

.....
118.....

فصل چهارم: تجزیه و تحلیل داده ها

.....
120.....

1-4-مقدمه

.....
.....

121.....

2-4- رابطه‌های معنایی در اسامی مرکب فارسی

.....
124.....

1-2-4- رابطه‌های معنایی در اسامی مرکب درون مرکز هسته

آغازین..... 125.....

2-2-4- رابطه‌های معنایی در اسامی مرکب درون مرکز هسته

پایانی

136.....

3-2-4- رابطه‌های معنایی در اسامی مرکب برون مرکز

.....
140.....

4-2-4- رابطه‌های معنایی در اسامی مرکب دوتایی/

عطفی/متوازن/همپایه..... 153.....

4-2-5- رابطه های معنایی در اسامی مرکب بدلی

.....

157.....

3-4 درباره کسره اضافه

.....

.....

158.....

4-4 الگوهای مفهومی در اسامی مرکب فارسی

.....

161.....

4-5- تبیین شفافیت و تیرگی معنایی

.....

166.....

فصل پنجم: نتیجه

.....گیری

.....

171.....

5-1- مقدمه

.....

.....

172.....

5-2- نتایج پژوهش

.....

.....

174.....

.....
.....

179.....

فهرست منابع و

مآخذ.....
.....

180.....

جدول پیوست 1

.....
.....

184.....

جدول پیوست 2

.....
.....

186.....

واژه نامه

ها.....
.....

188.....

واژه نامه فارسی- انگلیسی

.....
.....

189.....

واژه	نامه	انگلیسی-فارسی	فارسی
.....
.....
.....	193.....
چکیده			
.....
.....
.....
			197

فصل اول

کلیات

1-1 مقدمه

نوع رابطه‌ای که بین اجزاء سازنده ترکیب وجود دارد در شکل‌گیری اسم مرکب و در معنای نهایی ترکیب بسیار تعیین کننده است. این رابطه به وضوح در ترکیب عرضه نمی شود و باید آنرا از ترکیب استخراج کرد. در واقع شکل‌گیری معنی و مفهوم ترکیبهای اسمی برخلاف تصور فرایندی ساده نیست. بسیاری از زبان‌شناسان براین باورند که برخلاف گروههای نحوی، اسامی مرکب همانند واژه‌های ساده، در دایره واژگان سخنگو فهرست می شوند و هرکدام مدخل خاص خود را دارد زیرا دارای مقوله دستوری و ویژگیهای صرفی، نحوی و معنایی مختص به خود هستند. چنانچه براین باور باشیم معنای اسمی مرکب لااقل در بدو ورود به

زبان، برآیند معانی اجزا سازنده‌شان یعنی واژه‌های سازنده آنها است این امکان وجود دارد که معنای این واحدهای مرکب معنایی به شکل یک واحد مجزا و مستقل مفهومی در دایره واژگان سخنگو ذخیره و از پیش آماده نباشد و مخاطب برای درک معنای نهایی ترکیب هنگام مواجهه با اسامی مرکب، باید با توجه به معنای عناصر سازنده آنها، نوع ترکیب و مقوله دستوری اجزا سازنده و عواملی دیگر از جمله بافت زبانی و دانش زبانی و غیر زبانی فرد سخنگو، معنای نهایی و ترکیبی صورت مرکب را استخراج و درک نماید. این رساله گامی است در جهت بررسی چگونگی ترکیب-پذیری معنایی اسامی مرکب و کیفیت وقوع و عوامل موثر در آن.

امکان ترکیب‌پذیری معنایی یا عدم امکان آن با توجه به محدودیتهای همنشینی و فرایند ترکیب‌پذیری، تابع اصول و محدودیتهایی است که پرداختن به آنها علاوه بر توصیف چگونگی ترکیب‌پذیری معنایی در ساخت اسامی مرکب فارسی، می‌تواند تبیینی باشد برای چگونگی شکل‌گیری اسامی مرکب در فارسی امروز با توجه به این محدودیتهای آنها.

معنای نهایی اسامی مرکب همواره برآیند معنای اجزای سازنده آنها نیست و در بسیاری از موارد، معنای اسم مرکب از صورت و اجزای آن قابل فهم و درک نیست. براین اساس که معنی ترکیب از صورت اسم مرکب قابل استنباط است یا نه و یا به سخنی دیگر اینکه آیا معنی اسم مرکب حاصل جمع معنای اجزای آن است یا نه

ما انواع ترکیبهای شفاف و تیره¹ درون‌مرکز و برون‌مرکز² را درون زبان می‌یابیم. حال سوال این است چرا گروهی از اسامی مرکب را می‌توان از روی عناصر سازنده شان تجزیه معنایی کرد و گروهی دیگر را نمی‌توان. بنابراین مسئله مهم دیگری که در ارتباط با ترکیب‌پذیری معنایی مطرح می‌شود شفافیت و تیرگی معنایی است که می‌توان علت آنرا در این رساله بررسی کرد.

در این رساله با تلفیق "اصل ترکیب‌پذیری معنایی"³ و دستاوردهای "نظریه‌کارین"⁴ از منظر شناختی، ساخت معنایی اسامی مرکب را بررسی خواهیم کرد..

2-1 پرسشهای رساله

پرسشهای اصلی این رساله عبارتند از:

الف- آیا اصل ترکیب‌پذیری معنایی در مورد ساخت معنایی اسامی مرکب زبان فارسی صدق می‌کند؟ اگر چنین است کیفیت بروز این اصل و الگوهای حاصل از آن در ساخت معنایی اسامی مرکب فارسی چگونه است؟

ب- آیا ادعای نظریه‌کارین مبنی بر وجود رابطه بین اجزاء اسامی مرکب در مورد زبان فارسی نیز صدق می‌کند؟ در صورت مثبت بودن پاسخ، انواع رابطه‌های معنایی بین اجزای اسامی مرکب فارسی کدامند؟

ج- علت شفافیت معنایی گروهی از اسامی مرکب و تیرگی گروهی دیگر چیست و نظریه‌کارین و اصل ترکیب‌پذیری معنایی در تبیین این مسئله تا چه میزان موثراند؟

¹ transparent and opaque compounds

² endocentric and exocentric compounds

³ the principle of semantic compositionality

⁴ CARIN theory(competition among relations in nominals)